

UOT 81.373

TÜRK DİLLƏRİNDƏ MİFOLOJİ LEKSİKANIN TƏDQIQI TARİXİ

QARAYEVA AYNUR VALEH qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant

e-mail: qarayeva.aynur.1984@mail.ru

Açar sözlər: *mif, mifologiya, mifoloji leksika, mifonim, mifonimika*

Mifonimiya (mifonimika) – dilçiliyin dini-mifoloji mətnlərin leksikasını öyrənən, araşdıran bölməsidir. Mifonimiya termini, eyni zamanda mifoloji adların – onimlərin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərini ifadə edir. Tədqiqat obyektinin kateqoriyasından asılı olaraq mifonimiya ənənəvi olaraq aşağıdakı bölmələrə ayrılır: 1) mifoloji antroponimika – mifoloji insan adları; 2) mifoloji toponimika – mifoloji ərazi adları; 3) mifoloji zoonimika – mifoloji heyvanların adları; 4) mifoloji astronimika – mifoloji göy cisimlərinin adları və s.

Mifonimiyada xüsusi adlar reallığa və qeyri-reallığa olan münasibətinə görə iki böyük qrupa ayrılır: 1) realonimlər – gerçəklikdə mövcud olmuş varlıq və obyektlərin adları; 2) mifonumlar – uydurma obyekt və varlıqların adları: a) dini-mifoloji terminlər; b) eponimlər – mifik qəhrəmanların adları; 3) mifik predmetlərin (geyim, silah, əşya), mifik heyvanların adları; c) mifoloji heyvanlara verilən adlar və s.

Mifonimiyanın tədqiqi tarix, etnoqrafiya, geologiya, mətnşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, coğrafiya, astronomiya, ölkəşünaslıq, demoqrafiya və s. bir çox sahələrlə sıx bağlıdır.

Bu qəbil araşdırmalar silsiləsinə daxil olan mifoloji leksika ilə bağlı tədqiqatların əsas qayəsi dilin lingvokulturoloji mənzərəsini açıqlamaqla bərabər, eyni zamanda dilin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu, eyni zamanda dilin lüğət tərkibinin alınmalar hesabına necə zənginləşməsinin əsas göstəricisidir. Dəfələrlə qeyd edilib ki, mifoloji görüşlər insanların inancları və sitayiş etdikləri dinin görüşləri, düşüncələri ilə bağlıdır. Təbii ki, xalqın qəbul etdiyi, sitayiş mənbəyi olan dinlər və dini görüşlər dildən yan ötmür və bu və ya fərqli şəkildə dildə yeni ifadə və anlayışların işlədilməsi ilə dilə yeni sözlər gətirir.

Mif xalqın mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan fərqli sahələrlə məşğul olan tədqiqatçılar XIX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq bu sahədəki araşdırmalara xüsusi diqqət yetirməyə başladılar. Mifologiyanın lingvistik araşdırmaları da bu illərdən başlayır. Rus dilinin mifoloji leksikasını lingvokulturoloji aspektdə araşdıran O.B.Abiyakaya son onilliklərdə bu qəbil araşdırmalara mifoloji leksikayla bağlı olan və alman dilində mifonimlərin semantik, sintaktik və pragmatik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına həsr edilən A.A.Zavyalovanın dissertasiyasını [2000], mifoloji personajların müqayisəli təhlilinin metodikasını və nəzəriyyəsini təklif edən L.N.Vinoqradovanın tədqiqatını [2001] xüsusilə qeyd edir [6, 22].

Azərbaycan dilinin mifoloji leksikasının tədqiqi bu gün dilçiliyimizin qarşısında dayanan ən aktual məsələlərdən biridir. Dilimizin mifoloji leksikasının müqayisəli tədqiqi bir çox leksemlərin səciyyəvi xüsusiyyətini dəqiqləşdirməyə, müxtəlif dini-mifoloji mətnlərin leksikasını təsnif etməyə və onların xüsusiyyət və ümumi qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə geniş fürsət yaradar. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bu qəbil leksik vahidlərin araşdırılaraq təhlil edilməsi onlarda oğuz və qıpçaq dil qruplarına aid elementlərin də müəyyən edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilinin mifonimiyası uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmiş və hal-hazırda özündə müxtəlif türk dilləri plastlarını – oğuz, qıpçaq və müəyyən qədər qədim türk dili elementlərini

ehtiva edir.

Türk mifonimikası müxtəlif cəhətlərdən və fərqli səviyyələrdə türkologiyada tədqiq edilib və edilməkdədir. Lakin bu günümüzdə qədər türkoloji dilçilikdə bu sahə ilə bağlı monoqrafik tədqiqatlara çox az rast gəlinir.

Azərbaycan dili və digər türk dillərinin mifonimikasının tədqiqinə ümumi şəkildə leksikologiya ilə bağlı aparılan araşdırmalarda müəyyən semantik modellərin təhlili və izahı [1, 12], eyni zamanda tipoloji araşdırmalarda [10] rast gəlinir. Bununla yanaşı, qeyd etmək istərdik ki, mifoloji və dini leksikanın morfoloji quruluşu da az işlənmiş sahələrdən biridir və bu fakt birbaşa türk dillərinin morfoloji quruluşunun yetərinə araşdırılmaması ilə izah edilir [6, 18].

Mifoloji toponimləri tədqiq edən E.F.İşberdin qeyd edir ki, mifoloji toponimlərin diferensiallığı denotatdan, ətraf aləmin varlıq və predmetlərindən [4, 23], coğrafi obyekt və onların əlamətlərindən və s.-dən asılıdır.

Türkologiyada mifonimiya sistemində sözyaradıcılığı məsələsi müxtəlif cəhətlərdən tədqiqat obyektinə olmuşdur [12].

Mifologiyanın leksik-semantik quruluşunun kompleks təhlilini türkoloji dilçilikdə 1958 və 1959-cü illərdə kumik dilinin materialları əsasında Cəfərov və 1963-cü ildə Vəliyevin tədqiqatlarında müşahidə etmək olar. Eyni zamanda digər türk dillərinin materialları əsasında yazılmış 1964-cü ildə Mirtajiyev, 1971-ci ildə Əmirov, 1967-ci ildə İkrarov, 1980-ci ildə Xanbikov, 1975-ci ildə Uraksin, 1976-cı ildə Tatarintsev, 1983-cü ildə Quzeyev, 1986-cı ildə Kəlibekov, 1966-cı ildə Yuldaşevin tədqiqatları da tədqirəlayiqdir. Bu tədqiqatlarda türk dillərinin mifoloji leksikası fərqli nöqtəyi-nəzərlərdən araşdırılıb. Məsələn, Y.Çunqayev mifoloji leksikanı araşdırarkən türkmən dilini və qədim türk dilini macar dili ilə müqayisə edərək, bu dillərdə mövcud leksik paralelləri tarixi aspektən müqayisəyə cəlb edir [19, 18].

1969-cu ildə X.İ.Suyunçev qeyd edir ki, kumik mifonimik leksemlərinin monqol dilində paralelləri mövcuddur. Bir çox monqol elementləri türk dillərinə o qədər nüfuz edib ki, müasir dövrdə onların müəyyən edilməsi xüsusi tarixi-müqayisəli araşdırma tələb edir [17, 13].

Qıpçaq dini-mifoloji onomastikasının areal tədqiqi artıq məlum dil faktlarına fərqli yanaşmanı təmin edir [18, 35; 15, 47].

Kumik mifologiyasının bir çox onomastik terminləri digər altay və türk dillərinin modellərinə uyğun gəlir [8].

Türkoloji ədəbiyyatda mifoloji məzmunlu cüt sözlərin [5, 10] və mifoloji sinonimlərin funksiyaları ilə bağlı araşdırmalara da təsadüf edilir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin qrammatik və leksik quruluşu, digər türk dillərində olduğu kimi, öz sabitliyi ilə seçilir. M.Ergin qeyd edir ki, türk dillərinin əsas formaları XV əsrin sonlarından bugünümüzdək, demək olar ki, dəyişməz qalıb [4, 14]. Eyni fikri digər tədqiqatçılar da dəstəkləyir. Bu, Azərbaycan dilində mifoloji vahidlərin xronolojişdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Mifonimlər arasında isim məsələsi türkologiyada kumik, karaim və digər türk dillərinin materialları əsasında da tədqiq edilmişdir [7], [13]. Bir çox araşdırmalarda onomastik semantik isimlər, sifətlər və digər nitq hissələri haqqında fərqli fikir və mülahizələrin irəli sürülməsinə rəğmən, onomastik növəli isimlərin sözyaradıcılığı prosesi daha geniş şəkildə A.Y.Boziyev tərəfindən araşdırılıb [11]. Qeyd edilən bu tədqiqatlar Azərbaycan dili semasiologiyası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, isimlər dilin leksik layında ən böyük qismi təşkil etməklə bərabər, eyni zamanda, müxtəlif mifoloji və onomastik frazeoloji ifadələri formalaşdırın əsas komponent kimi çıxış edirlər.

2008-ci ildə işiq üzə görün İ.O.Məmmədovun Azərbaycan dili materialları əsasında işləyib hazırladığı "Etnoqrafik leksika" əsəri dini-mifoloji leksikanın tədqiqində mühüm addımlardan biri

kimi dəyərləndirilə bilər. Belə ki, bu əsərdə xalqımızın qədim inancları ilə bağlı bir sıra söz və terminlər geniş şəkildə etimoloji baxımdan izahatı verilməklə araşdırma obyektinə olmuşdur.

“Mənəvi mədəniyyət anlayışının özü də çoxsahəlidir. Buraya mifologiya, adətlər, folklor, etika, estetika, şəxs adlarını da daxil edirlər ki, bu da hər bir xalqın mədəni-tarixi inkişafını əhatə edir. «Bu tipli leksik vahidlər /Azərbaycan dilinin mənəvi mədəniyyət leksikasına aid sözlər nəzərdə tutulur/ içerisində xalqımızın qədim mənəvi dünyasını, mifik və dini görüşlərini, müxtəlif mərasim və adət-ənənələrini özündə əks etdirən və günümüzədək yaşayan « mənəvi mədəniyyət leksikası» adlandırılan tematik qrup da müəyyən yer tutur. Belə sözlər dilin elə spesifik milli qatını təşkil edir ki, onunköməyi ilə xalqın mənəviyyat aləmini açmaq olur” [2, 26-27].

1980-ci ildə N.A.Baskakovun “Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация” məqaləsi də türkologiyada mifoloji leksikanın tədqiqatına öz töhvəsini verən araşdırmalardan biri kimi dəyərləndirilə bilər [9].

1971-ci ildə Bahəddin Ögel “Türk mifologiyası” adlı iki cildlik kitabı mifonimikanın tədqiqatında ən sanballı araşdırmalardan biridir [3].

2004-cü ildə Ş.Q.Şabanova “Azərbaycan mifoeplikasının onomastik leksikası” adlı dissertasiyasında qeyd edir ki, onomastika fərqli amlularda araşdırılmasına baxmayaraq, burada mifoloji leksika xüsusilə diqqəti şəkər. Belə ki, mifoloji leksikanın vahidləri dilin ən qədim elementlərini, leksemlərini təmsil edərək xalqın mifoloji və dini-fləsəfi görüşlərinin fərqli cəhətlərdən dəyərləndirməyə təhlil etməyə geniş imkanlar açır [20].

Bütün nəzərdən keçirilən elmi araşdırmalar bir daha onu sübut edir ki, türkologiyada türk dillərinin dini-mifoloji leksikası ilə bağlı geniş, çoxplanlı monoqrafik araşdırmalar varsa da, bu məslə yetərinəcə işıqlandırılmamış və hələ də dilin bu layında izahata ehtiyac olan bir çox problemlər öz həllini tapmamışdır.

Azərbaycan dilinin materialları əsasında bu qəbil fundamental araşdırmalar isə demək olar ki, yoxdur.

Dilimizdə dini-mifoloji görüşləri özündə əks etdirən bir sıra frazeoloji ifadə və birləşmələrə rast gəlinir. Bu qəbil birləşmələ və ifadələrin araşdırılması ilk öncə, təbii ki, onların komponentlərinin ayrı-ayrılıqda tədqiqat obyektinə olmasını tələb edir, bu da dilçilik və mədəni görüşlərin bir-biri ilə nə dərəcədə əlaqədə olmasını müəyyən etmək deməkdir. Çünki linqvistik araşdırmalar bu və ya digər şəkildə mədəniyyətin müxtəlif sahələri ilə bağlı olur. Dil, mədəniyyət və milli təfəkkürü bir arada tədqiq etdikdə, təbii ki, fəlsəfə, psixologiya, kulturologiya, sosiologiya və s. sahələrdən yan keçmək olmur. Bu sahələrin qovşağında formalaşan dini-mifoloji leksika özündə bir çox gizli məqamları saxlamaqdadır.

Elmi yeniliyi : Türk dillərində mifoloji leksikanın tədqiqi tarixini araşdırılması türkologiya sahəsində mif və mifonim anlayışlarının fərqli türkoloqlar tərəfindən aldığı elmi qiyməti bir arada izləmək şansı qazanır və bu sahədə ortaq və fərqli düşüncələri müqayisəli şəkildə təhlil etməyə şərait yaranır.

Tatbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə haqqında söhbət açılan bir sıra fundamental elmi əsərlər, eləcə də bu kiçik araşdırmanın nəticələri və təqdim edilən materiallar bu qəbil araşdırmalar üçün dəyərli mənbə ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. M. [Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi](#) I hissə. Bakı: Maarif, 1979, 267 s.
2. Məmmədov O.İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası, Bakı: Elm, 2008, 291 s.
3. Bahaəddin Ögel. Türk mifologiyası. 2 cildde, 1 c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimleri, 1971, 496 s.
4. Ergin M. Dede Korkut kitabı. Ankara. 1963, 124 s.

5. Hatipoglu V. Kelime Gruplari ve Kurallan. Ankara, 1994. №65. s.10-16
6. Абыякая О. В. Мифологическая лексика русского языка в лингвокультурологическом аспекте и принципы ее лексикографического описания, дис. канд.филол.н., Санкт-Петербург, 2004, 195 с.
7. Арсланов Л.Ш. Язык карагашей-ногайцев Астраханской области. Набережные Челны: КГПИ,1992, 160 с.
8. Базилхан Б. Краткая сравнительно-историческая грамматика монгольского и казахского языков: Автореф. ...дис. канд. филол. наук. Алма-Ата, 1974, 20 с.
9. Баскаков Н.А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // Ономастика Востока. М.: Наука, 1980, с.12-22.
10. Бертагаев Т.А. Сочетания слов и современная терминология. М.: 1971. № 3, 176 с.
11. Бозиев А.Ю. Словообразование имен существительных, прилагательных и наречий в карачаево-балкарском языке, Нальчик : Кабард.-Балкар. кн. изд-во, 1965, 88 с.
12. Гузеев Ж.М. О структурно-семантически близких словах в карачаево-балкарском языке // Региональное кавказоведение и тюркология: традиции и современность. Карачаевск: 1998, с.66-67.
13. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.- Л.: 1940, 421 с.
14. Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. АН СССР, Башк. фил., Ин-т истории, яз. и лит. М.: Наука, 1986, 151 с.
15. Рассадин И. В. Хозяйство, быт и культура тофаларов : Автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.ист.н., Улан-Удэ: 2000, 36 с.
16. Султанмуратов А. М. Способы выражения аспектуальных значений глагола в кумыкском языке : (монография), Махачкала : ГОУ ВПО ДГУ, 2010, 160 с.
17. Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск : Ставроп. кн. изд-во. Карачаев.-Черкес. отд-ние, 1977. 174 с.
18. Чеченов И.М. Древности Кабардино-Балкарии : (Материалы к археол. карте). Нальчик : Эльбрус, 1969, 152 с.
19. Чунгаев Я. О связях туркменского и древнетюркского языков с венгерским /Под ред. К. Бабаева. Ашхабад : Ылым, 1985, 84 с.
20. Шабанова Ш. Г. Ономастическая лексика азербайджанской мифо-эпики : Автореф Дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук, Махачкала: 2004, 22 с.

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ МИФОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В ТЮРКОЛОГИИ

Гараева А.В.

Ключевые слова: миф, мифология, мифоло-религиозная лексика, мифоним, мифонимика

В статье рассматривается ряд работ, посвященных исследованию мифологической и религиозной лексики тюркских языков. Автор пытается создать хронологическую картину исследований в этом направлении. Так как мифология и религия тесно соприкасаются, работы посвященные мифо-религиозной лексике тоже были рассмотрены и комментированы.

SUMMARY
THE RESEARCH HISTORY OF MYTHOLOGICAL LEXIS IN TURKOLOGY
Qarayeva A.V.

Key words: *myth, mythology, mythological lexics, mythonym, mythonymy*

In this article a number of works devoted to the research of mythological and religious lexics of Turkic languages are analysed. The author tried to create a chronological picture of the research in this direction. As the mythology and religion are closely linked, the works, devoted to mythological and religious lexis, have been reviewed and commented, too.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	15.02.2016
	Son variant	01.06.2016